

EĞİTİMDE BİLGİ VE İDEOLOJİNİN YERİ: ELEŞTİREL TEORİNİN EĞİTİM FELSEFESİ ANALİZİ

Fikri GÜL *

Karani Kağan BADEM**

ÖZET

Bu çalışma Eleştirel Teoriyi ve onun eğitime yönelik ortaya koymuş olduğu felsefi analizleri bilgi ve ideoloji kavramlarının ilişkisinden hareketle incelemeye almaktadır. Felsefe tarihine baktığımız zaman eğitime ve onunla bağlantılı olarak eğitimin felsefi boyutuna yönelik pek çok çalışma bulunuyor olsa da Eleştirel Teorinin ortaya koymuş olduğu perspektif diğer çalışmalardan ayrılır bir niteliğe sahiptir. Buradan hareketle çalışmamızda eğitim felsefesinin temel problemlerinden biri olan öznenin konumu ve özneye uygulanan bilgilendirme sürecinin niteliği merkezi önem taşımaktadır. Bu problemin analizi için başvurulacak ana perspektif ise Eleştirel Teori olacaktır. Eleştirel Teori, kendisini ön plana çıkaran pek çok farklı alana yönelik çalışmaları bulunan bir düşünce ekolü olarak gündeme geliyor olsa da eğitim söz konusu olduğunda da başvurılmaya değer, gözden kaçırılmaması gereken önemli felsefi görüşlere ve analizlere sahiptir. Biz de buradan hareketle çalışmamızda onların eğitime yönelik felsefi analizleri ışığında eğitim kavramını ve eğitimin felsefi boyutuna yönelik bir inceleme gerçekleştireceğiz. Bu sayede de felsefe tarihinde yer alan önemli ekollerden biri olan Eleştirel Teorinin eğitime nasıl baktığı, yerleşik eğitim anlayışında ne gibi hatalar olduğu, eğitimin daha iyi bir hale gelmesi için nelerin değişmesi gerektiği, eğitime dair temel kabullerin neler olduğu çalışmamızda gösterilmiş olacaktır. Böylelikle eğitime ve eğitim felsefesine yönelik felsefi incelemeler gerçekleştirileceği zaman Eleştirel Teorinin ortaya koymuş olduğu bakış açısının ihmal edilmemesi gereken bir değerlendirme ortaya koymuş olduğu da gösterilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Teori, Frankfurt Okulu, Eğitim Felsefesi, Bilgi, İdeoloji.

THE ROLE OF KNOWLEDGE AND IDEOLOGY IN EDUCATION: A CRITICAL THEORY'S ANALYSIS OF THE PHILOSOPHY OF EDUCATION

Abstract

This study examines Critical Theory and its philosophical analyses of education, based on the relationship between the concepts of knowledge and ideology. Although the history of philosophy includes numerous studies on education and its philosophical dimensions, the perspective offered by Critical Theory possesses a distinctive character that sets it apart from other approaches. From this standpoint, our study places central importance on one of the fundamental problems of the philosophy of education: the position of the subject and the nature of the informational process applied to the subject. To analyze this concern, the perspective adopted in this study is that of Critical Theory. Although Critical Theory is often associated with a wide range of disciplines in which it has made significant contributions, it also offers valuable philosophical insights and analyses that should not be overlooked when it comes to education. Building on this foundation, our study conducts an examination of the concept of education and its philosophical dimensions in light of their philosophical analyses related to education. Thus, this study aims to demonstrate how Critical Theory—one of the significant schools of thought in the history of philosophy—views education, identifies shortcomings within the established understanding of education, outlines what needs to change for education to improve, and clarifies the fundamental assumptions underlying educational practices. Thus, it will be demonstrated that the perspective

* Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, fgul@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9597-3176.

** Dr. kaganbadem06@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3276-4091.

offered by Critical Theory constitutes an evaluative framework that cannot be overlooked in philosophical inquiries into education and the philosophy of education.

Keywords: Critical Theory, Frankfurt School, Philosophy of Education, Knowledge, Ideology.

Giriş

Eleştirel Teori (Frankfurt Okulu) felsefe, sosyoloji, siyaset, psikanaliz, estetik, tarih gibi alanlarda pek çok düşünürü bünyesinde barındıran disiplinler arası bir düşünce ekolüdür. 20. yüzyılın önde gelen fikir akımlarından olan Eleştirel Teori adının da işaret ettiği üzere geleneksel ve yerleşik olan pek çok anlayışa sorgulayıcı ve eleştirel bir tavır takınarak çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Durum böyle olunca Eleştirel Teorinin ele almış olduğu konular ve bünyesinde barındırdığı düşünürler tek bir çalışmada ele alınamayacak kadar geniş bir yelpazede yer almaktadır. Biz de düşünce ekolünün bu yapısından hareketle çalışmamızda konumuz bağlamında Eleştirel Teoride yer alan bilgi anlayışını ve ideoloji analizini ele almakla sınırlı tutacağız. Çünkü mercek altına alacağımız eğitim ve eğitim felsefesi anlayışları bu iki ana kavram etrafında şekillenmekte ve bu iki ana kavramdan yola çıkılarak değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır.

Eğitim felsefesi felsefenin en eski konularından biri olarak felsefe tarihinde yer alıyor olsa da üzerine tartışılmaya başlanması ve özel bir ilgi alanı olarak felsefenin içerisinde ayrı bir yer edinmesi geçtiğimiz yüzyıllarda meydana gelmiştir. Platon'dan bu yana eğitime yönelik değerlendirmeler ve felsefi analizlerle karşılaşmak pekâlâ mümkün olsa da eğitimin felsefenin bir alt disiplini olarak değerlendirilmeye ve incelenmeye alınması çok daha sonra gerçekleşmiştir. Özellikle de 19. ve 20. yüzyılda kendisine özel bir yer ve ilgi edinen bu felsefe Eleştirel Teori çatısı altında yer alan düşünürlerin de gözünden kaçmamıştır.

Eleştirel Teori tıpkı diğer disiplinlerde yapmış oldukları analizler gibi eğitime de eleştirel, sorgulayıcı ve gelenek karşıtı bir bakış gerçekleştirerek kendi özgün fikirlerini sunmaktadır. Bu doğrultuda da özellikle Althusser, Horkheimer, Adorno gibi bu düşünce ekolünün üyeleri ön planda yer almaktadır. Düşünürler yerleşik durumda olan eğitim anlayışını sorgulayıcı bir tavırla ele alarak bu eğitim anlayışının neye yol açtığını, ne gibi hataları bünyesinde barındırdığını, nelerin değişmesi gerektiğini ve en önemlisi bu eğitimin öznesi konumunda olan insanın nasıl bir dünya içerisinde yer aldığını incelemeye almaktadırlar.

Buradan hareketle de kendilerine özgü eleştirel bir eğitim ve eğitim felsefesi anlayışı ortaya koymaktadırlar. Bu anlayış günümüze değin uzanan pek çok eğitim anlayışını etkisi altına almış ve eğitime yönelik analizlerde başvurulacak bir nokta haline gelmiştir. Böylelikle de eğitime ve eğitim felsefesine dair incelemelerde gerek referans noktası olarak gerekse de toplumsal etkiyi ve içinde bulunan toplumun sosyolojik değerlerini ön plana çıkarması bakımından dikkatle ele alınması gereken bir analiz olarak karşımıza çıkmaktadır.

Biz de bu çalışmada Eleştirel Teorinin eğitime yönelik felsefi bakışlarını inceleyebilmek için ilk olarak eğitim kavramına ve eğitimin nasıl felsefi bir perspektif kazandığına değineceğiz. Eğitim hem felsefeyle beraber hem de felsefenin içerisinde yer alan bir işleyiş olduğu için oldukça büyük önem taşımaktadır. Bundan dolayı eğitim kavramı ve eğitimin neden felsefi bir mesele olduğu iyi anlaşılmalıdır. Sonrasında ise Eleştirel Teorinin temel anlayışlarına değineceğiz. Eleştirel Teori oldukça geniş bir felsefi ve disiplinler arası bir yelpazeye sahip olduğu için onlara yönelik incelememizi yukarıda da söz ettiğimiz gibi bilgi ve ideoloji ile sınırlı tutacağız. Bu sayede hem konumuz bağlamından kopmayacak hem de onların eğitim felsefesi anlayışlarını oluşturan temel kavramlar açığa çıkarılmış olacaktır. Son noktada da ortaya koyduğumuzdan hareketle

Eleştirel Teorinin eğitime ve eğitim felsefesine yönelik analizleri değerlendirilmeye alınacaktır.

1. Eğitim ve Eğitim Felsefesi

Eleştirel Teorinin eğitime ve eğitim felsefesine yönelik fikirlerini açıklayabilmek için ilk olarak eğitim kavramına ve bu kavramdan hareketle eğitim felsefesinin nasıl bir disiplin olduğuna, ne gibi temel problemleri ele aldığına yönelik bir açıklamak sunmak doğru bir yol izleme olacaktır.

Düşünce tarihinde eğitim kavramının nasıl tanımlanması gerektiği konusunda fikir birliği bulmak oldukça güç olsa da ortaya konan genel tanımlamalarda yer alan benzer noktalardan hareketle eğitim kavramına yönelik çeşitli saptamalarda bulunabilmemiz mümkündür. Örneğin eğitime dair felsefi bakışın ilk örneklerinden biri olarak karşımıza çıkan Platon hem *Devlet* (518c) hem de *Yasalar* (788a) diyaloglarında eğitime dair incelemelerde ve tanımlamalarda bulunmaktadır. Platon'a göre eğitimin nihai amacı insanlara birtakım bilgiler sunmaktan ve aktarmaktan çok daha öte bir şeydir. Platon için eğitim insanı başka bir yöne doğru ilerletmek, ona doğru yolu göstermek gibi büyük ve önemli bir amacı bünyesinde barındırmaktadır. Benzer anlayış yüzyıllar sonra da merkezietini ve önemini muhafaza etmektedir. Örneğin bir diğer yandan çağdaş düşünürlerden Mill'e (1969, s. 13) bakacak olursak, ona göre eğitim insanların doğru bir şekilde gelişimini sağlayarak mutluluğa ulaştıracak olan ve bunu da yalnızca bireysel açıdan değil toplumsal açıdan da gerçekleştirecek öğretim sürecidir.

Platon ve Mill haricinde eğitime dair yaklaşık iki bin yıllık felsefi analizlerde pek çok benzer ve farklı tanımlamaya ulaşmak mümkündür. Ancak tüm bu süreçteki genel çerçeveye bakacak olursak eğitim genellikle okul ya da bir kurum çatısı altında sistematik şekilde verilen, kişilerin geliştirilmesini ana amaç edinen, potansiyelleri açığa çıkarmayı hedefleyen, toplum içerisinde bir düzen yaratılmasını sağlayan, insanların olgunlaşmasına, kendini tamamlamasına ve gerçekleştirmesine yardım edip yol gösteren, hayatta karşılaşılan sorulara bir çözüm üretilmesine basamak olan bilgilendirme ve kültürlendirme sürecidir. Kısacası eğitim her ne kadar farklı perspektifler altında bir tanımlamalara sahip olsa da genel olarak kişilere verilen bilgilerin işlenmesini ve kişilerin olduklarından daha iyi hale gelmesini sağlayan bilgilendirme ve kültürlendirme sürecine karşılık gelmektedir.

Böylesi bir bilgilendirme ve kültürlendirme sürecinin de felsefeden bağımsız bir şekilde, felsefeden destek almadan, felsefeye başvurmadan ya da felsefeyle birlikte yol almadan ilerlemesi de pek mümkün değildir. Bu noktada da doğal olarak karşımıza eğitimin felsefe ile olan ilişkisi çıkmaktadır. Durum böyle olunca tıpkı eğitim kavramına yönelik farklı perspektiflerin ve tanımlamaların ortaya çıkması gibi eğitimin felsefeyle olan ilişkisinde de farklı perspektifler kendisini göstermektedir. Örneğin Gutek'e (1988) göre realizm açısından eğitim diğer kuşaklara aktarılacak olan kültürel ve toplumsal bir süreçtir, pragmatizme göre kişinin yaşantısını inşa etme sürecidir, Marksizme göre insanı zihinsel, psikolojik ve bedensel gelişimin yanı sıra üretim sürecine dair de bilgi sağlayacak süreçtir, natüralizme göre kişinin olgunlaşmasını sağlayacak yegâne süreçtir.

Farklı perspektiflerin ortaya çıkmasıyla birlikte de eğitim felsefesi olarak adlandırılan bir alt disiplin yavaş yavaş kendisini göstermeye başlamıştır. Eğitim felsefesi Sokrates sonrası felsefenin önemli ve asli konularından biri olsa da özellikle son yüzyıllarda daha çok üstüne düşülen ve özel bir ilgiyi bünyesinde barındıran bir alan olarak ön plana çıkmaktadır. Eğitimin felsefeyle olan bu ilişkisi onun tartışılmasına ve karakterize edilmesine büyük olanak sağlamıştır. Bu sayede de eğitim felsefesi temel olarak eğitimin nasıl bir doğaya sahip olduğu, ne gibi süreçlerden geçtiği, hangi doğrultuda amaçlara sahip olduğu ve ulaşmak istenen ideallerin nasıl bir yapıya sahip olduğu gibi konuları tartışan ve çözümlenmeye çalışan bir disiplin olarak gündeme gelmekte, felsefe alanında bir alt disiplin olarak kendisine yer edinmektedir. Bunların yanı sıra eğitim ve bilgi problemi, değer ve

ahlak eğitimi, bireysel gelişim ve toplumsal beklentiler arasındaki çelişki, teknolojinin etkisi, eleştirel pedagoji ve özgürlük gibi pek çok problematik de eğitim felsefesi altında incelenmeye alınmaktadır (Gül ve Soysal, 2025).

Biz de bu noktada eğitime yönelik felsefe tarihinde yer alan önemli bir perspektifi, Eleştirel Teorinin eğitime ve eğitim felsefesine yönelik analizlerini incelemeye ve değerlendirmeye alacağız. Ancak bunun için ilk olarak Eleştirel Teorinin ana amaçlarına ve görüşlerine bakalım.

2. Eleştirel Teori

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 3 Şubat 1923'te Almanya'da Frankfurt Üniversitesi'ne bağlı Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nde kurulmasıyla birlikte adından söz ettirmeye başlayan düşünce topluluğu önce 1969'da Adorno'nun sonrasında ise 1973'te Horkheimer'ın vefatıyla bir okul olarak etkisini ve gücünü yitirmeye başlamıştır. Bünyesinde barındırdığı üyeleriyle birlikte bilfiil aktif oldukları elli yıllık bir dönemi¹ etkisi altına alan ve adından sıkça söz ettiren Eleştirel Teori (*Critical Theory*) ya da bilinen bir diğer adıyla Frankfurt Okulu (*Frankfurt School*) temel olarak “normatif perspektifleri toplumun çatışmaları, çelişkileri ve eğilimlerinin ampirik olarak aydınlatılmış analiziyle bütünleştirerek toplumun eleştirisini ve dönüşümünü amaçlayan bir teoriler topluluğunu ifade etmektedir” (Celikates ve Flynn, 2023).

Peki, burada benimsenen “eleştirel teori” nedir? Horkheimer da “Traditional and Critical Theory” yazısına bu soruyla giriş yapmaktadır. Horkheimer ilk olarak teori kavramından hareketle bir ayrıma gitmektedir. Ona göre teoriler sosyal teoriler, bilimsel teoriler ve eleştirel sosyal teoriler olarak ayrılmakta ve bu teoriler arasında belirli yöntem farkları dikkat çekmektedir. Sosyal ve bilimsel teoriler daha ziyade geleneksel teorilerin örnekleri olarak ele alınırken diğeri ise Frankfurt Okulu'nun benimsediği metodolojiye işaret etmektedir (Horkheimer, 2002). Eleştirel Teori ise felsefi tutumunu bu söz konusu geleneksel teorileri reddetmek altında karakterize etmektedir. Eleştirel Teorinin perspektifinden geleneksel teori şu şekilde ifade edilmektedir:

“Geleneksel teori gerek tümdengelimli gerekse analitik olsun, her zaman tutarlılığa ve teori ile praksis arasındaki katı ayrıma odaklanmaktadır. Kartezyen yaklaşım doğrultusunda bilgi, apaçık önermelere ya da en azından apaçık doğrulara göre kurulmuş önermelere dayandırılarak ele alınmıştır. Buna göre, geleneksel teori olguları tümel yasaların uygulanmasıyla, yani bir tikelin bir tümele tabi kılınmasıyla bunu doğrulamak ya da çürütmek için açıklama yoluna gitmektedir. Bu türden bir doğrulama süreci, pozitivist bilimsel araştırmadaki praksis kavramı için en iyi açıklayıcı yaklaşım olduğunu kabul ettiği yöntemdir. Bilimsel gerçeklerin ampirik doğrulama testinden geçmesi gerektiği görüşünü savunmak, kişinin kendisini nesnel bir dünya fikrine adanması anlamına gelecektir. Böylelikle de bilgi basitçe gerçekliğin bir aynası olacaktır. İşte bu görüş eleştirel teori tarafından kesin bir dille reddedilmektedir.” (Corradetti, 2013).

Görüleceği üzere geleneksel teori pozitif bilim anlayışına uygun bir çerçevede şekillenmiş durumdadır. Wittgenstein'in ilk döneminin (*Tractatus Logico-Philosophicus*) temel kabullerini bünyesinde barındırıyor olmasıyla birlikte geleneksel teori, insan bilimleri de dahil olmak üzere tüm bilimlerin doğa bilimlerinin yöntemini benimsemesi gerektiğini iddia etmektedir. Mantıkçı pozitivism olarak da ifade edebileceğimiz bu geleneksel teoriye karşı almış oldukları tutumla beraber Eleştirel Teori aynı zamanda dışarıda bıraktığı unsurlardan dolayı Ortodoks Marksizm'e, kültürün bir endüstriye dönüşmesi ve kültür ürünlerinin de bununla paralel olarak meta haline gelmesinden dolayı kültür endüstrisine ve rasyonelliğin amaçlara ulaşmak için en etkili araçları seçmeye

¹ Koçak, Horkheimer'ın *Akıl Tutulması*'na yazmış olduğu önsözde bu periyodu “Birinci Dünya Savaşı'yla açılıp Soğuk Savaş'la kapanan bir çağın ürünü” olarak tanımlamaktadır (Horkheimer, 1998, s. 8).

indirgenmesinden dolayı araçsal akıl anlayışına karşı da saptamalarda ve eleştirilerde bulunmaktadır.

Mantıkçı pozitivist anlayışa, yani geleneksel teori olarak ifade ettikleri bu anlayışa karşı çıkan Eleştirel Teori, geleneksel teorinin insanı ve toplumu ele alma şeklinin oldukça determinist olduğunu iddia etmektedir. Onlara göre geleneksel teori insanı ve toplumu bu şekilde ele alarak kişilerin özgürlüğünü ve bununla bağlantılı olarak bağımsızlığını, potansiyellerini, yaratıcılıklarını, öznelliklerini adeta bir kenara atmaktadır. Yani Eleştirel Teori açısından geleneksel teori üstyapıyı² devreden çıkarmaktadır. Eleştirel Teori açısından ise bu durum oldukça yanlış bir değerlendirme sunmaktadır. Çünkü insanları ve toplumları bu tür özelliklerinden soyutlayarak ele almak onların anlaşılmasını engelleyecektir. Dolayısıyla da ortaya eksik bir tanımlama koyulacaktır.

Buradan hareketle Eleştirel Teorinin bilgi anlayışına ve bununla bağlantılı olarak da sosyal bilim anlayışına yönelik değerlendirmelerde bulunabiliriz. Eleştirel Teoriye göre geleneksel teori altında yerleşmiş anlayışa göre bilimsel teorilerin nihai amacı bir şekilde manipülasyona dayanmaktadır. Çünkü onlar bilgiyi araç olarak görmekte ve nesneleştirmektedir. Oysa onlar için yapılması gereken daha özgürleştirici bakış açısıyla ele almak ve aydınlanmaya yönelik adım atmak gerekmektedir. Marcuse'e (1964, s. 92) göre bu durum modern bilim anlayışının bir baskı mekanizması olduğunun da tezahürü durumundadır.

Dolayısıyla Eleştirel Teori ve geleneksel teorinin bilgiye yaklaşımı arasında ciddi farklar çıkmaktadır. Eleştirel Teori için bilginin amacı toplumsal bir analiz yapmak, toplumu dönüştürmekten geleneksel teoriye göre baskı mekanizması olarak da işlev görebilecek bir araç konumundadır. Bu bilgiye yönelik anlayış Eleştirel Teoride tarihten kopuk olmayan, toplumsal bir rol atfedilen roldeyken geleneksel teoride ise herhangi bir değere dayanmayan, değerden bağımsız bir rodedir. Bilgi, Eleştirel Teori için bir yandan tarihsel çözümlenmelerde bir yandan da diyalektik yöntemle elde ediliyorken; geleneksel teoride ise pozitivist bilim anlayışına dayalı şekilde deney, gözlem ve tümevarım ile elde edilmektedir.

Eleştirel Teorinin çalışmaları içerisinde büyük yer tutan ve konumuz bağlamında ele alınması elzem bir diğer kavram ise ideolojidir. Althusser üzerinden Eleştirel Teorinin ve bu anlayışın çatısı altında toplananlar için ortak diyebileceğimiz bir görüş niteliğinde ideoloji kavramının nasıl incelenmeye alındığına bakalım. Althusser'e göre "ideoloji, bir felsefe gibi, insanlar ve dünyaları arasındaki yaşanan ilişki ya da bu bilinçdışı ilişkinin yansıtılmış bir biçimidir. Bilimden ayrılan özelliği, yanlışlığı değildir. Çünkü tutarlı ve mantıklı olabilir. Ancak pratik-sosyal boyutun teorik boyuttan, bilgiden üstün olduğu için bilimden ayrılır." (Althusser, 1979, s. 314).³ Görüleceği üzere Althusser'e göre ideoloji insanların varoluşlarıyla fikir dünyaları arasındaki ilişkilerin bir kurmacası durumundadır. Benzer şekilde Adorno'ya (2003, s. 73) göre de ideoloji kişilerin kültür endüstrisi⁴ içinde kaçıp sığındığı, zihninde canlandırdığı bir yanılsamadır.

² Marx (1904) *A Contribution to the Critique of Political Economy (Zur Kritik der Politischen Ökonomie)* eserinde altyapı ve üstyapı kavramlarını tanımlamaktadır. Marx'a göre toplum altyapı ve üstyapı olmak üzere iki ana bölümden meydana gelmektedir. Altyapı (*base, infrastructure*) temel olarak üretim araçları, güçleri ve ilişkileri gibi kavramlara dayanarak tanımlanmaktadır. Kısacası altyapı insanların hayatlarını ikame edebilmeleri için gereken ve bu süreci kolaylaştıran üretim alanına gönderimde bulunmaktadır. Üstyapı (*superstructure*) ise üretimle ilgili olmayan alana işaret ederek felsefe, bilim, kültür, devlet, din, eğitim, sanat gibi kurumları içermektedir. Ayrıca Marx için altyapı, üstyapıyı belirleyen faktör konumundadır.

³ Althusser'in ideoloji kavramına dair çözümlenmesi bununla sınırlı değildir. Detaylı bilgi için bk. Althusser (2014, ss. 171-209), *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses*.

⁴ Kültür endüstrisi (culture industry) özellikle Adorno ve Horkheimer tarafından geliştirilen ve kullanılan bir kavramdır. Eleştirel Teorinin Marksist pozisyonunu gösteren bu kavrama göre kültür de bir endüstri haline gelmiş olup bu kültür içerisinde yer alan ürünler de meta haline gelmiş durumdadır. Kapitalizmin ve bununla bağlantılı olarak endüstri toplumunun yaratmış olduğu baskı mekanizması olarak ele alınan bu kavram

Bu yapısının yanı sıra Eleştirel Teori açısından ideoloji toplumda yer alan tahakkümün, emek sömürsünün ve eşitsizliğin de meşru kılınmasını sağlayan bir aygıt konumunda bulunan yapıya da sahiptir. Çünkü Eleştirel Teoriye göre ideoloji kişilerin dünyayı ve kendilerini görme şekillerini biçimlendirmektedir. Dünyayı ideolojinin ona dayattığı şekilde gören kişi de içerisinde bulunduğu toplumda yerleşik durumda olan çeşitli baskıları da göremeyecek duruma gelmektedir.

Eleştirel Teori açısından böyle bir yapısı bulunan ideolojinin de en etkili ve güçlü kullanıcısı devlet mekanizması durumundadır. Devlet, tüm yaptıklarına ya da yapacaklarına ideoloji sayesinde bir meşruiyet kazandırmakta, eylemlerini meşru kılmaktadır. Böylelikle de ideoloji toplumu şekillendiren ve yapılandıran, onu düzene sokan bir araç haline gelmektedir. Devlet ideolojik araçlarla topluma yönelik çeşitli güçler göstermektedir. Bu güçler hükümet, polis, ordu, okul gibi araçlardır. Bu noktada okul konusunu eğitim anlayışıyla birlikte ele alıp değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü devlet mekanizması eğitimi ideolojik bir aygıt olarak kullanmaktadır. Bu sayede de hem eğitim ile kendi varlığını kabul ettirmekte hem de kendi ilkelerini yayabilmektedir.

3. Eleştirel Teori ve Eğitim

Eleştirel Teorinin konumuz bağlamındaki ilgili noktalarına değindikten sonra bu görüşlerinin eğitim anlayışına nasıl yansıdığını, bu görüşlerden hareketle eğitim alanına nasıl felsefi bir bakış getirildiğini incelemeye alabiliriz.

İlk olarak Eleştirel Teorinin geleneksel teoriye karşı tavrından da anlaşılacağı üzere bilgi yalnızca ampirik çalışmalarla elde edilmeye çalışılmamalıdır. Bilgi, toplumu da içerisine alacak şekilde bu toplumda meydana gelen tüm durumları ve unsurları kapsamalıdır. Dolayısıyla elde edilmeye çalışılacak ve ortaya konacak olan bilgi toplumsal çatışmalara yönelik sosyolojik analizleri de bünyesinde barındırmalıdır. Çünkü Eleştirel Teori açısından ana hedef geleneksel teoride olduğu gibi mutlak bilgiye yönelik doyumsuz bir istek değildir. Eleştirel Teorinin ana hedefi kişiyi özgürleştirmektedir. Herhangi bir sınıra tabi kalmayan özgür kişi, eleştirel bir bakış açısıyla sosyolojik çözümlemelere de yer vererek bilgiyi doğru bir şekilde elde edecektir. Bu sayede kişi herhangi bir sınıra ya da rasyonellik ölçütüne takılmadan bilgiye ulaşabilecektir (Geuss, 2002, s. 51).

Eğitime dair en temel husus olan bilgiye dair bu şekilde saptama yapıldıktan sonra ikinci olarak bilginin elde edildiği en temel kurum olan okullara bakabiliriz. Eleştirel Teori açısından mevcut okul kurumu adeta bir fabrika gibi tek tip insan yetiştiren bir mekanizma halinde bulunmaktadır. Okul, tek tip olarak yetiştirdiği bu kişilere müfredat adı altında birtakım davranış, tutum, inanç gibi değerleri ve bilgileri empoze etmektedir. Bu şekilde yetiştirilmeye ve bilgi edinmeye maruz kalan kişilerde haliyle herhangi bir eleştirel tavır veya eleştirel, sorgulayıcı bakış açısı görmek mümkün olmamaktadır. Yalnızca ona empoze edileni bilen kişi doğal olarak otoriteye boyun eğen ve itaat eden insana dönüşmektedir. Hatta Althusser'e göre kişiler okullarda kurallar adı altında yalnızca boyun eğmeyi öğrenmektedirler (Althusser, 2016, ss. 90-91).

Eleştirel Teori açısından öğrenci, yani toplumdaki kişi bu şekilde eğitim olarak yetiştirildiğinde kendi fikrini üretmesi bir yana mevcut herhangi bir fikri sorgulama ve eleştirme sürecini hiçbir şekilde gerçekleştiremeyecektir. Eleştirel Teori için okullarda verilen bu bilgi mevcut ideolojinin bir ürünü ve onun yansıması durumundadır. İdeolojinin aktardığı bu bilgi itaat etmeyi, kurallara uymayı ve boyun eğmeyi dikte etmesinin yanı sıra hem tarihsel hem de sosyal olarak oldukça ciddi bir arka plana sahip olan ayarlanmış, sınırları belirlenmiş, tarafı seçilmiş ve şekillendirilmiş bilgidir. Dolayısıyla da burada öğrenilen bilgilerin doğru ya da yanlış olmasının bir önemi bulunmamakta, yalnızca

toplumlarda kültürün kitlelere yönelik manipülatif bir araç haline geldiğine işaret etmektedir. Detaylı bilgi için bk. T. W. Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*.

ideolojiye uyup uymadığı bir önem kazanmaktadır. Kısacası okullarda eğitim adı altında kişilere sunulan bilgi çok önceden yolu ve yordamı belirlenmiş, eleştiriye ve farklı bakış açılarına açık olmayan, egemen ideolojinin anlayışını ve kabullerini pekiştiren bir eğitimidir. Eleştirel Teori açısından eğitimi bu şekilde alıp bilgiye ulaşan kişinin de mevcut ideolojiden farklı bir şey düşünmesi ya da sunması da mümkün olmamaktadır.

Bu noktada Eleştirel Teori açısından eğitimi ve eğitim kurumlarını etkisi altına alan ideolojiyi tren üzerinden bir analogi kurarak daha açık bir şekilde gösterebiliriz. Trenin (öğrenci, kişi) gideceği yol (eğitim süreci), bu yolda alacağı yolcular (bilgi), hani hızda gideceği (müfredat) ve uyması gereken trafik kuralları (itaat, boyun eğme) devlet kurumu (ideoloji) tarafından çok önceden belirlenmiştir. Trenin başka alternatif yollara gitmesi (eleştirel düşünce), hızını değiştirmesi (müfredat dışına çıkma) ya da alacağı yolcuları seçmesi (sorgulama) gibi bir durum söz konusu değildir. Tren, ona verilen kuralları harfiyen uygulamaktadır ve kendi yolunu kendi çizmemektedir. İşte Eleştirel Teori açısından da mevcut ideolojinin dayattığı eğitimin öznesi konumunda olan kişinin bilgi edinme ve bu bilgiyi işleme süreci ile trenin gidişatı arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.

Görüleceği üzere Eleştirel Teoriye göre yerleşik durumda olan eğitim anlayışının temel birtakım hedefleri bulunmaktadır. Bu hedefler toplumsal değerleri, normları, inançları, bilgileri, davranışları, kuralları kişilere aktararak onlarda ideolojik bir çerçeve oluşturmaktır. Eğitim, yerleşik durumda olan düzenin meşruiyetini sağlayan temel yapılardan biri durumundadır. Böylece de kişilerin mevcut düzeni sorgulamasının ya da ona karşı çıkmasının önüne geçmek amaçlanmaktadır. Çünkü bu şekilde olan sistem eğitim sayesinde itaatkâr, eleştirel olmayan, sorgulamayan, kurallara uyan, boyun eğen kişi yetiştirilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla da eğitim bunları gerçekleştirebilmek için kişilerin potansiyellerini baskılamakta, onları olmak istemedikleri kişilere dönüştürmektedir. Bu şekilde yetişen kişiler de adeta bir kısır döngüye girerek yeni kuşağı aynı şekilde yetiştirmekte, bu sayede de mevcut toplumsal düzen sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Kısacası Eleştirel Teorinin değerlendirmesine göre eğitim anlayışı ve eğitim kurumları ideolojiden bağımsız bir şekilde ele alınabilecek durumda değildirler. Bu eğitim anlayışı ve eğitim kurumları toplumsal yapıları sürekli yeniden üretmekte ve hiçbir eleştiriye, sorgulamaya maruz kalmamaktadır.

Sonuç

Görüleceği üzere Eleştirel Teori bünyesi altında yer alan düşünürlerce mevcut sistemi -ki bu Marksist düşünürlerce kapitalist sistemdir- yeniden ele almak, yorumlamak, değerlendirmek ve değiştirmek gerekmektedir. Çünkü yerleşik durumda olan geleneksel teori olarak da ifade edilen katı pozitivist anlayış bilgi edinmeye yönelik analizlerde ve bununla bağlantılı olarak eğitimde eksik ve hatalı bir değerlendirme sunulmasına sebep olmakta, bundan dolayı da eğitimi yanlış bir süreç olarak işlemektedir. Eleştirel Teori açısından oldukça mühim bir noktada bulunan eleştirel ve sorgulayıcı tavır ile bunun beraberinde getirdiği tartışma ortamı yerleşik olan eğitim anlayışında kendisine bir yer edinmemektedir. Böylesi bir tabloda da eğitim tıpkı bir papağan eğitimi gibi mevcut bilgilerin sorgusuz sualsiz kabul edilmesini, tekrar edilmesini ve bilgiyi bu şekilde elde edenlerin gelecek nesillere de aynı bu şekilde bilgileri aktarmasına yol açmaktadır. Eleştirel Teori perspektifinden bu durumu engelleyebilmek için yapılması gereken en elzem şey ise ideolojinin eğitim kurumu üzerinde kurmuş olduğu baskıyı ortadan kaldırmak olacaktır. Eğer böylesi bir baskı ortamı olmazsa kişiler çok daha sorgulayıcı ve eleştirel bir tavır takınarak onlara sunulan bilgileri kendi akıl süzgeçlerinden geçirerek işleyeceklerdir. Bu sayede de her şeyi koşulsuz bir şekilde kabul etmeyecek, kendi fikir dünyalarını oluşturabileceklerdir.

Sonuç olarak Eleştirel Teori açısından eğitime dair yapılması gereken en önemli hususlardan biri özneyi merkeze almak ve bu merkeze alınan öznenin toplumdaki kopuk bir şekilde, baskı altında, katı pozitivist bir bilgi anlayışıyla işlememektir. Pasif bir şekilde konumlanan özne ortadan kaldırılmalı, aktif özne anlayışı merkeze yerleştirilmelidir. Çünkü eğitim pasif bir gözlemlerle elde edilen bilgilerle değil aksine diyaloga katılmayı, sorgulamayı, eleştirel bilinç geliştirmeyi hedefleyen bilgileri öncelermelidir. Okullar tek tipde insan yetiştirme kurumları olarak değil, kişilerin kendi potansiyellerini gerçekleştirebildiği ve müfredatı eleştirebildiği bir kurum olarak yer almalıdır. Bunlar ve yukarıda söz ettiğimiz süreçler gerçekleştirildiği takdirde eğitim yaratıcılığı ortaya çıkaran, kültürü geliştiren, bilgiyi çoğaltan, kişinin kendini geliştirmesini ve gerçekleştirmesini sağlayan bir bilgilendirme süreci olacaktır.

Kaynakça

- Adorno, T. W. (2003). Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken (B. O. Doğan, Çev.). *Cogito*, 36, 76-83.
- Althusser, L. (1979). *Reading Capital* (B. Brewster, Çev.). Verso Books.
- Althusser, L. (2014). *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses* (G. M. Goshgarian, Çev.). Verso Books.
- Althusser, L. (2016). *Lenin and Philosophy and Other Essays* (B. Brewster, Çev.). Aakar Books.
- Celikates, R., Flynn, J. (2023). Critical Theory (Frankfurt School), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition)*, E. N. Zalta ve U. Nodelman (Eds.), <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/critical-theory/>.
- Corradetti, C. (2013). The Frankfurt School and Critical Theory, *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, ISSN 2161-0002.
- Geuss, R. (2013). *Eleştirel Teori* (F. Keskin, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Gutek, G. L. (1988). *Philosophical and Ideological Perspectives on Education*. Prentice Hall.
- Gül, F., Soysal, B. (2025). Eğitim Felsefesinin Problemleri Üzerine. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 1-20. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15513954>
- Horkheimer, M. (1998). *Akil Tutulması* (O. Koçak, Çev.). Metis Yayınları.
- Horkheimer, M. (2002). *Critical Theory* (M. J. O'Connell et al., Çev.). Continuum International Publishing Group.
- Marcuse, H. (1964). *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Beacon Press.
- Marx, K. (1904). *A Contribution to the Critique of Political Economy* (N. I. Stone, Çev.). Charles H. Kerr Publishing Company.
- Mill, J. (1969). *On Education*. Cambridge University Press
- Platon. (2007). *Yasalar* (C. Şentuna ve S. Babür, Çev.). Kabalcı Yayınları.
- Platon. (2010). *Devlet* (S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, Çev.). İş Bankası Yayınları.